

РАНЬОМОДЕРНА УКРАЇНА ТА УКРАЇНСЬКЕ “ДОВГЕ” ХІХ СТОЛІТТЯ

К. В. Івангородський

ДИНАМІКА МИРНИХ МІЖСПІЛЬНОТНИХ ВЗАЄМИН УКРАЇНИ ТА КРИМСЬКОГО ХАНСТВА В ХVІ – ХVІІ СТ.

Фактори, що зумовлювали етносоціальний і геополітичний розвиток як Кримського ханства, так і української спільноти в ХVІ – ХVІІ ст., були складними і суперечливими. І якщо остання лише перебувала на шляху свого етнополітичного оформлення, першій доводилося не без труднощів відстоювати існуючу незалежність. Схожість завдана, а також досить близьке географічне розташування безсумнівно мусили привести обидві спільноти до усвідомлення прерогатив мирного співжиття, аніж до прагнення постійних конфронтацій. Разом із тим, складність і відмінність етносоціальних констант – осілої та кочової – мали чималий вплив на появу екстремальних умов у так званому Дикому Полі, тобто на Великому кордоні між ними. Проте, швидше за все, це була лише данина тотально мілітаризованому духові епохи, а не безкомпромісна боротьба представників різних «цивілізацій». Тому метою розвідки є аналіз мирних тенденцій у міжетнічному спілкуванні татар і українців, що брали таки, зрештою, гору в етносоціальному дискурсі Великого Кордону.

Сьогодні все впевненіше лунають голоси, котрі стверджують, що між українцями та кримськими татарами і в ХVІ – ХVІІ ст. були мирні відносини. Зокрема в історіографії цій проблемі приділено поки що не належну увагу, що з іншого боку поглиблює стереотипність і спрощеність сприйняття цієї сторінки історії передусім українськими дослідниками. Серед студіювань цієї тематики варто відзначити праці таких учених, як О. Апанович, М. Алекберлі, В. Возгрін, О. Галенко, Я. Дашкевич, В. Сергійчук, Н. Яковенко та ін. В цілому слід відразу відзначити, що мирні взаємовідносини між українцями та кримськими татарами на етапі ХVІ – ХVІІ ст. виявлялися в багатьох сферах міжспільнотного спілкування, хоч у історіографії залишається упереджений підхід до цієї проблеми. Проте все частіше зустрічаються й більш об'єктивні оцінки [Див. зокр.: 1, 94].

Так, ще деякі радянські дослідники, наприклад М. Алекберлі, усвідомлювали, що тісне співжиття не могло не сприяти розвитку нормальних відносин: «Як у транзитній, так і внутрішній торгівлі Криму відоме місце посідало Запоріжжя. Близьке сусідство дуже швидко виявило необхідність різнобічних відносин між Запоріжжям і Кримом. Причини ж неможливості

для Запоріжжя обходитися без відносин із Кримом були як економічного, так і політичного характеру» [2, 94]. У свою чергу О. Апанович зауважувала, що «з Кримським ханством Запорозька Січ, незважаючи на ворожнечу, підтримувала господарсько-економічні і торгові зв'язки, неминучі в силу близького сусідства та ряду інших причин» [3, 48].

Усвідомлювали це і сучасники. Наприклад, польський посол в Україні Беневський у листі до короля в лютому 1658 р. підкреслював життєву необхідність для запорожців займатися промислами в місцях кочовищ татар: «Запорожці без річок, полів, виходів на море і поля татарські обійтись не можуть, заборонити їм це зовсім неможливо» [4, 282].

Сучасний український історик Я. Дашкевич відзначає: «Непроникливого бар'єру не було. Переміщення Великого кордону найкраще свідчить, що це не був спокійний кордон. Здавалося, що кордон горів завжди, викликаючи непримиренні протиріччя, постійну ворожнечу, потік взаємних обвинувачень, постійний крутіж відплатних дій. Досі не можемо сказати докладно, скільки років Великий кордон був справді у вогні, перетворюючись у розпечений бар'єр, і на скільки років пристрасті стихали. Але те, що вони справді стихали, – з різних причин, – ми вже знаємо цілком певно» [5, 37].

Воєнні зіткнення без попереднього оголошення війни якоюсь зі сторін на Великому кордоні – в зоні його проходження через українські землі, носили постійний характер. Часто напади кочовиків і зворотні походи військ Польщі і Великого князівства Литовського відбувалися при офіційному збереженні сторонами мирних відносин. Посилення ж конфронтації в зоні кордону ззовні мало вигляд сплесків воєнної активності [6, 200]. Проте кн. М. Вишневецький, який постійно перебував у епіцентрі подій, так кваліфікував цю «війну з агресором»: «Не новина і не перший раз татарам і по кілька разів на одному тижні під замком українним бувати... якби *при таких тривожках* (курсив тут і далі наш. – К. І.) треба було давати знати за кожним разом, певно [і] посланців би не стало» [7, 2].

Цілком справедливо з цього приводу зауважує В. Станіславський, на думку якого, частота та необхідність мирних періодів в українсько-татарських взаєминах «дозволяє висловити припущення, що існував відпрацьований механізм взаємовідносин, який приводився в дію в періоди відносного затишшя боротьби християн з мусульманами» [8, 145]. Зокрема в 1676 р. Січ уклала тимчасове перемир'я з кримським ханом і кизикерменським турецьким комендантом строком до кінця наступного року. Кошові власті пішли на цю тимчасову угоду через те, що Запоріжжя опинилося у надзвичайно несприятливих економічних умовах. Про те, що перемир'я було укладене саме з економічних міркувань, запорожці говорили російському послу на січовій раді у грудні 1677 р. Вони доводили, що низове «войско было голодно и добычи никакой и запасов не было... и которые было войско в Сечи и не толко кормились рыбою». У листі до гетьмана І. Самойловича кошовий І. Сірко ще виразніше зазначає, що

козаки «не имели никакова запасу, что нечего поднесть и ко устом». Це могло викликати масовий вихід козаків з Січі. «И чтоб войску было чем прокормиться, – пояснювали запорожці, – они, имея на руках большой татарский и турецкий ясыр, решили часть обменять, а часть получить выкуп» [Цит. за: 3, 281 – 282].

Ще в свідомості українців XVIII ст. факт мирних взаємин займав позицію звичайної, самої себе зрозумілої речі, що видно зокрема в «Історії Русів»: «Після того пройшла армія [козаків] всю внутрішність Криму, загнала татар у Кафські гори... і повернулася на зимівлю в поселення Малоросії. Адже *тоді вважалося за гріх* зимувати в чужій стороні, незважаючи на всі в ній завоювання та успіхи... Ось так-то воювали за старовини..., що мала свої правила воєнні та розум політичний, стосовно яких будь-який богослов обов'язково скаже, що вони були промислом Божим, а вільнодумець підсумує, що від неосвіченості...» [9, 241, 242].

Усвідомлення необхідності мирного співжиття демонстрував і згадуваний вище черкасько-канівський «державця» кн. М. Вишневецький. І стосунки його з татарами були ворожими далеко не завжди. Скажімо, добре відомо як князь ходив воювати в Московію спільно з білгородськими ногайцями. Автор панегірика в честь цього представника української аристократії називає багатьох татарських ватажків, що свідчить про добре знайомство сторін між собою. При цьому М. Вишневецький постійно вступав у контакти з татарами, вирішуючи питання охорони послів, передачі упоминок, прикордонних конфліктів [7, 2].

Історія порубіжжя також свідчить, що українці мирно співіснували з кочовими етносоціальними спільнотами Великого Степу задовго до появи кримських татар. З появою в сусідстві останніх українці також безсумнівно вбачали «нормального» партнера. З іншого боку, це «свідчить про еластичність бар'єру між українцями й людьми Степу» [10, 111]. Так, у руського князя Мстислава Володимировича (сина Володимира Мономаха) встановилися досить тісні контакти з черкесами. Після цього цілком мирними засобами він потоваришував зі степовими осетинами – ясами. Внаслідок цього військова дружина князя поновилася касозькими й яськими молодцями [11, 66].

Згадаймо і проблему бродників. Оскільки в Нижньому Подніпров'ї у домонгольський період безсумнівно існувало слов'янське населення, цей район степового Подніпров'я також міг бути тим місцем, де з'явився термін *бродник*, який міг поширюватися на місцевих слов'ян і аланів. У середовищі цього населення могли оселитися окремі представники печенігів, торків-узів та половців-куманів. Це етнічно строкате населення у письмових документах розвинутого середньовіччя також отримало назву *бродники*. Щодо слов'ян Північно-Західного Причорномор'я, які входили до складу общини бродників, давньоруські літописи в XII – на початку XIII ст. використовували термін *берладники*, *галицькі вигінці*, ніколи не називаючи це населення, на відміну від західних сусідів, бродниками.

Бродниками наприкінці XII – на початку XIII ст. давньоруські літописи називали те населення, яке локалізується у Половецькому степу лише на схід від Дніпра, тобто у Дніпровсько-Донському межиріччі.

До того в цьому регіоні були відомі давньоруським авторам у другій половині X – XII ст. яси (алани) – нащадки алано-болгар, носії салтівської культури. Якщо виходити з того, що термін *бродники* являв собою слов'янський переклад етнічного терміну східноіранського походження *fard-as* – «*аси, які обслуговують переправи*», то можна насамперед говорити про слов'яно-аланський симбіоз у степу напередодні монгольської навали. За спостереженнями А. Козловського, «бродників фіксують там, де археологічно простежуються елементи змішаних культур – салтівської і слов'янської (Подоння, Подунав'я, Південне Подніпров'я)». З огляду на це, як стверджує і О. Бубенок, треба вважати, що на початку XIII ст. термін бродники набув узагальнюючого значення, перекриваючи таким чином інші назви осілого населення Половецького степу. Монголоїдний домішок серед краніологічних серій деяких християнських могильників степового Подніпров'я може свідчити про осідання певної частини кочівників у середовищі придніпровських бродників [12, 28, 31, 32]. Таким чином, землероби і кочівники в українському степу в економічному, соціальному та військово-політичному відношеннях здавна становили одне ціле.

З часів Золотої Орди на правобережжі Дніпра, як відомо, простежуються незначні північнокавказькі міграції адигського (черкеського) елемента, що асимілювався місцевими мешканцями. Зокрема А. Момрик відзначає «характерне для того часу позитивне відношення до адигів з боку українців, про що говорять спільні походи черкесів (плем'я *жене*) і козаків Дмитра Вишневецького, а також традиційна для українських інтелектуалів XVI – XVIII ст. думка про слов'янське походження у той час черкесів-п'ятигорців» [13]. Причому відомості різних за часом і походженням джерел свідчать на користь одного й того ж факту – наявності поселенців-черкесів у Подніпров'ї в XIII – XIV ст., що не залишає сумнівів у достовірності цього [14, 105]. Можна пригадати і міцні політичні стосунки молодій Кримській державі татар і Київського князівства в першій половині XV ст., а також те, що на посаду хана Хаджі-Гірея звели в 1449 р. саме в Києві.

І хоча в кінці XV ст. стосунки українців і кримських татар дещо зіпсувалися внаслідок геополітичних прорахунків Великого князівства Литовського, але не радикально. І чи то політичний досвід мешканців порубіжжя, чи то спільнотні традиції співжиття зі східними кочовими етносоціальними організаціями, сприяли й надалі розвитку мирного співжиття та діалогу українців із південними сусідами – кримськими та ногайськими татарами. Причому, як відзначає В. Возгрін, «складна проблема багатопланових стосунків татар Криму із сусідами може бути з'ясована лише внаслідок історичного підходу до неї, в якому немає місця

суб'єктивним рішенням, як це неодноразово було раніше» [15, 216]. Саме на цьому, на наш погляд, і має базуватися концепція дослідження діалектики українсько-татарських взаємин XV – XVII ст.

Ще за джерелами тієї епохи можна констатувати потужну геополітичну взаємонеобхідність двох спільнот. Так, історія взаємовідносин запорозьких козаків з кримськими татарами свідчить, що періоди боротьби між ними часто змінювалися політичним та економічним співробітництвом. Нерідко це значною мірою зумовлювалося зовнішньополітичними чинниками. Зокрема, мирні угоди між Московською державою і Османською імперією стали причиною кардинальної зміни політичних відносин Запорозької Січі з Кримським ханством. У першій половині XVII ст. і Річ Посполита починає все більше тиснути на Кримське ханство, прагнучи теж укласти союз для спільної боротьби з Московією, що змушувало татар шукати підтримки саме серед українського козацтва для організації контрдії.

У приватному листі поляка від 1651 р. відзначалося, що «...на весну буде гостей [в Польщі] сила: козаків, татар, волохів і мабуть турків... Хочуть поляків зовсім знищити. А не найменша причина тому-то, що турок dokonче хоче усунути хана, і єдина надія хана – в Хмелю, що він при нім стоятиме. І Хмель теж не від того, тільки щоб поміг йому кінчити Ляхів. І так що перед тим козаки кланялися татарам, то тепер татари те саме козакам чинять, аби тільки від них не відступали» [Цит. за: 16, IX, ч. I, 167]. Однак і тому практично всі найпомітніші діячі Гетьманщини усвідомлювали ту безсумнівну обставину, що майбутнє України можливе лише в союзі з Кримським ханством, так само як і діячі останнього, що, однак, є темою для окремого дослідження.

Усвідомлювали необхідність мирного співжиття й тогочасні турецькі книжники, зокрема, Ахмед Ресмі Ефенді кликав до цього правителів імперії Османів: «Але люди, розумні та досвідчені й міцно знаючі історію, в усіх століттях знали також, що... міцність держав залежить від уміння в потрібному випадкові жити з ворогом у мирі й приятельських відносинах...» [Цит. за: 2, 92]. Усвідомлювала це не гірше й козацька старшина, наприклад, згадуваний вже Іван Сірко. Одного разу до кошового писаря гетьман І. Самойлович, дорікаючи йому за те, що на Запорожжі кочують вільно деякі татарські «аули». Кошовий же на це відповів, що «то делается по снисхождению войска, от причин недорода у татар трав, и что в таком случае и они иногда от них равномерным снисхождением пользуются, заключил, наконец тем: “Когда бы черт, пане Гетьмане, помогал людям в крайней их нужде, то брезговати тем не годится, бо кажут людє: нужда и закон зменяє. А когда мы, живя с татарами по соседски, помогаем один другому, то сие умному ни мало не удивительно...”» [9, 174].

Характерний епізод мав місце і набагато раніше – у 1517 р., коли в Черкасах тривали переговори Литовсько-Руської держави з Кримським ханством. У цей час вся Перекопська орда через несприятливі погодні

умови на Кримському півострові (глибокий сніг не давав можливості випасати худобу) відкочувала в межі Південної Київщини і знаходилася неподалік Черкас і Канева. Користуючись цією обставиною, калга Бегадир-Гірей під час переговорів на чолі величезної свити приїздив до Черкас [17, 58]. У будь-якому разі джерела не сповіщають про які-небудь зачіпки чи непорозуміння з цього приводу між обома сторонами. Таким чином, не доводиться сумніватися в тому, що татари й козаки неодноразово надавали допомогу один одному за якогось лиха, причому невимушено, без якоїсь попередньої домовленості.

Такі кочування татар у межах південних староств Київського воєводства на той час взагалі не були рідкістю, а тим більше не якимсь непорозумінням. Ще в середині XVI ст. король Сигізмунд II Август сподівався, що відхід частини ногайців із-за Волги стане йому в пригоді. Тому в 1559 р. направив у ногайські улуси грамоту із запрошенням кочувати у польських панствах. Одночасно старості Черкаському та Канівському кн. М. Вишневецькому було надіслано повідомлення про рух ногайців, які відступили від московського царя і можливий перехід їх у польське підданство; і якщо це дійсно відбудеться, то старості наказувалося нагородити татар подарунками й дозволити їм кочувати між річками Орільлю та Пелом. Решті старост порубіжних міст також наказувалося виявляти до ногайців гостинність, взяти їх під свій захист, дозволити їм «живитися на полях панства свого», обіцяти їм милість королівську та платню за їхню службу, якщо вони будуть воювати землю «неприятельскую», тобто московську [18, №№ 116 – 120].

Розрахунок Сигізмунда не здійснився, але факт переведення ногайців на службу Литовсько-Руській державі й розселення саме в порубіжній зоні є, на наш погляд, вельми промовистим і, напевно, характерним для тієї доби. Згодом, щоправда, подібні проекти також мали місце у практиці мирного співжиття на Великому Кордоні. Скажімо, з листа кримського хана Магмет-Гірея III до гетьмана Правобережної України Павла Тетері від 15 квітня 1663 р. видно, що кочування в південній Київщині для татар були майже буденною річчю: «Що стосується ногайців, щоб вони кочували під Чигирином, то ми послали до них листа, однак вони стережуться запорожців, щоб ті якої шкоди їм не заподіяли» [19, 346].

Більше того, з геополітичного погляду, безпосередньо кримським татарам було куди вигідніше мати друзями українців, порівняно із Туреччиною. Зокрема це відзначав і М. Алекберлі: «Економічні та політичні інтереси Кримського ханства швидше диктували союз і дружбу з північними сусідами, ніж із Туреччиною» [2, 98]. Причому литовські князі першої половини XV ст. це набагато краще усвідомлювали, ніж їхні наступники. Останні, згідно влучної характеристики М. Грушевського, «сповірилися Витовтовим традиціям, занедбали свою східно-полудневу політику до того, що дало своїм соперникам половити своїх традиційних союзників – кримських ханів і Крим з передової позиції литовської

політики, *стурожса і охорони української колонізації*, яким був він, по призначенням польських політиків XV в.» [16, VII, 20 – 21].

Натомість інший видатний український мислитель М. Драгоманов так характеризує цей етап: «Великий степ до Чорного моря аж до українських осель лежав пустинею, і на ньому доволі мирно чабанували татари й українці. З городів і других осель сміливі люди ходили аж до Чорного моря... і відтіля возили хліб морем до греків, як і тепер. Так жили тут наші й татари, хоч, може, і не без яких сварок за пасовища» [20, 177].

Не менш важливим є і те, що для більш об'єктивного аналізу діалектики міжспільнотних взаємин кримських татар і українців, слід усвідомлювати й специфіку взагалі номадного світу стосовно осілих спільнот. Фахівці з цієї проблематики відзначають, що кочівництво зовсім не виключає можливості існування в окремі сезони більш-менш осілих помешкань, а також допоміжних галузей господарства, в тому числі й землеробства. Внаслідок цього для дефініції настільки складного соціально-економічного явища, котрим є номадизм, необхідне комплексне визначення, що містить його фундаментальні ознаки, пов'язані як із господарюванням, так і зі соціальними сторонами життєдіяльності номадів. До їхньої когорти варто зарахувати спосіб життєзабезпечення засобом екстенсивного випасного скотарства із сезонними перекочуваннями, що поєднуються з низкою допоміжних видів занять – землеробством, військовими набігами, супроводженням караванів, работоргівлею, побутовими промислами тощо. Найважливішою ознакою номадизму, на думку Г. Маркова, є також те, що він становить своєрідну соціально-економічну систему, котра істотно різниться від тієї, що існувала серед землеробських спільнот [21, 113 – 114].

З часу виникнення номадизму існував ще один (причому домінуючий) уклад, який і був панівним у суспільствах кочовиків, визначаючи єство соціально-економічного ладу номадів. Цей уклад базувався на кочовому та напівкочовому господарському типі й таких факторах, як общинне володіння (користування) джерелами водопостачання, приватносімейна власність на худобу, відсутність класів чи станів, які б мали монопольну спадковість на засоби виробництва, общинно-плеємна організація, в основі якої лежали легендарні генеалогічні зв'язки. Зрештою, «номадизм становить самостійний спосіб виробництва» [21, 118]. Щодо кримських татар, то впродовж XVI – XVII ст. особливо в районах передгір'їв кочове скотарство невпинно замінюється землеробством, хоча традиції цього способу виробництва (тобто скотарства) досить потужно позначилися на етносоціальній специфіці спільноти, а безпосередньо худоба довго залишалася головним критерієм достатку населення, котре продовжувало займатися передусім конярством і вівчарством, а також розведенням верблюдів і великої рогатої худоби.

Діалектика ж відносин осілих і кочових «цивілізацій» свідчить, що кочовики часто просто змушені були для підтримання власної нормальної

життєдіяності в той чи інший спосіб постійно контактувати з «протилежним табором». Адже рухливий спосіб життя не дозволяв номадам мати постійні ремісничі й культурні центри, які забезпечували б їх досконалою зброєю, предметами розкоші, продуктами землеробства (зерном, вином, тощо), що є обов'язковою складовою раціону всіх скотарів світу. Тому, на думку Л. Залізняка, номади «змушені були тісно контактувати з осілими, як правило, більш розвиненими, землеробськими суспільствами, що забезпечували номадів продуктами цивілізації, хоч характер цих контактів не завжди був мирним і часто здійснювався у формі грабіжницьких збройних нападів войовничих степовиків» [22, 26].

Мирні взаємини між татарами й українцями позначалися передусім спільним господарюванням у надчорноморській зоні, що вело й до адаптації різних етносоціальних парадигм. Як відзначає Я. Дашкевич, цей степовий кордон – зона також потужного політичного й воєнного впливу, слідом за яким, а деколи і попереду яких «просувалося» «народногосподарське використання територій, часто навіть всупереч бажанням політичної влади» [5, 32]. Наприклад, у 1686 р. гетьман І. Самойлович, як відзначає О. Оглоблин, був проти війни Московщини з Туреччиною, а відповідно і з Кримом, оскільки вона б розірвала економічні стосунки України з Кримом і чорноморськими ринками. Найгостріше ж це відчувалося на Запорожжі [23, 91]. Як відомо, місця запорізьких промислів – мілкі степові річки Берда, Калмище та ін., а також чорноморські та азовські лимани – знаходилися на українській території, зайнятій татарськими кочовищами. Договори ж Запорозької Січі з кримськими ханами або з окремими начальниками гарнізонів турецьких фортець у пониззях Дніпра здебільшого укладалися на одне літо, рідко на два-три роки [3, 49].

При цьому, коли з обох сторін виникала потреба висунутися за межі постійних займищ, серед татар і українців утворилися товариства підприємливих людей, які знаходили можливість мешкати в степах подалі від своїх куренів. На думку П. Куліша, такі товариства мали вигляд окремої орди, яка в мирний час губилася між населенням, а під час війни чи походу на промисли обирала собі начальство і діяла так чи інакше в інтересах власної корпорації [24, 32]. Про це свідчать спільні козацько-татарські виправи за здобиччю та ясиром або відомості щодо навчання козаками татар користування вогнепальною зброєю. Зрозуміло, ні українсько-козацька, ні татарська корпорації не могли обходитися одна без іншої, що вело до запозичень і адаптації до відмінностей етносоціальних парадигм представників цих двох спільнот.

Цілком нормальним було й ставлення з боку обох титульних спільнот до емігрантів. І хоча, скажімо, в Черкасах і Каневі староста мав «доход от полоняников» і міг взяти того коня, котрого вивів татарин «из Орды», староста за це мусив одягти й озути останнього [25, 115]. Водночас історія Криму знає й про існування окремих поселень українських козаків на

території ханства, в тому числі й на самому півострові. А це фактично могло бути можливим лише тоді, коли самі кримські татари готові були надати притулок козацтву.

Така ситуація, скажімо, яскраво виявилася після Полтавської битви 1709 р., коли значна кількість українських козаків «піддалися татарському ханові, який подарував їм дві булави з належними до них клейнодами. За згодою хана, – відзначав Ж.-Б. Шерер, – ці козаки оселилися над річкою Кам'янкою, але їх тут часто непокоїли росіяни, отже, вони переселилися в околиці містечка Олешки на Дніпрі, недалеко від Криму, [і] хоч вони й були підданими хана, але мали своє самоврядування, своїх керівників і залишалися під безпосереднім командуванням Мазепи... Однак Мазепа невдовзі помер, і султан... призначив на його місце Орлика, передавши йому усі гетьманські клейноди. Цей новий гетьман... згодом *прийняв мусульманство* й одружився з турчанкою, від якої мав багато дітей» [26, 130 – 131].

Не менш характерним є і використання переселенців-татар на українському порубіжжі з метою його охорони від нападів їхніх же співплемінників [27, 356]. Схоже, це також було звичним явищем для цього регіону (вище згадувалося як Сигізмунд II намагався оселити для служби в південних староствах Київського воєводства заволзьких ногайців). Не менш нетиповим може видатися й інший епізод, коли в 1557 р. Дмитро Вишневецький у своєму листі до московського царя повідомляє, що «под его город на Хордецкой остров» приходив Девлет-Гірей, облягав його, але відступився з «великим соромом». В той же час, незважаючи на постійні збройні сутички та досить екстремальні умови, посланці князя спокійно відзначають, що «...многие Вишневецкой у Крымцов кочовища поосилел (осадив. – К. І.)» [28, 281].

Спільність українсько-татарського господарювання спостерігалася й у Буго-Дністровському межиріччі, котре перетворювалося на величезне пасовисько передусім влітку, коли туди переміщувалися з Буджаку ногайські орди [29, 13]. Взагалі ж із значним розвитком землеробської колонізації Великого Кordonу впродовж XVI – XVII ст. у його межах відбувався й процес «окочівнення» осілої української спільноти. Адже осіле населення, вступаючи в мирні контакти з кочовиками порубіжжя, просто змушене було засвоїти навички та традиції своїх кочових сусідів, які мали вже тисячолітній досвід життя в неосвоєному степові. Так само як кочовики мусили переймати тисячолітні традиції осілого землеробства. Тільки в такому разі було можливим мирне співжиття етносоціально відмінних спільнот.

Нещодавно дослідники звернули увагу і на таку цікаву деталь як примирення між козаками і татарами після битв і сутичок. За символічний знак «поновлення братерства» після бойових дій часто правили спільні бенкети вчорашніх противників [30, 198]. Так, у 1578 р. «татарє маснії (тобто на масляну. – К. І.) Острога добували і мало не добули, аж князь Василій [Острозький] поєднал їх і *частовал в замку* і вмісті з людьми татарє їли і

пили» [31, 129]. Так, і під час Хотинської кампанії 1621 р., згідно зі свідченням Якуба Собеського, мали місце подібні випадки: «В ці дні був великий неспокій від турок, які під час укладання миру весь час докучали [нам] з приводу видачі перебіжчиків, які тікали від них майже щододнини вдень і вночі. Між іншим, і наші також тікали до турецького табору. Хоча [польний] гетьман забороняв, турки біля нашого табору з'їжджалися з нашими вояками, *розтвляли горілку, один одного обдаровували*, з обох боків вже став вільним будь-який обмін» [32, 78].

Отже, як відзначає Н. Яковенко, «побратимство зброї» брало гору «навіть над християнсько-мусульманським бар'єром; характерною також є лексика “братерства”, якою користуються татари». Зокрема дослідниця згадує промовистий епізод із джерела щодо братання й порозуміння козаків і татар на спільній п'ятиці [30, 200], який свідчить, що й у цьому аспекті міжспільнотного спілкування була своя логіка, етика та необхідність. Можливо не випадково кобзарі у козацькій пісні ще не так давно співали: «...Гей були ж у мене *гості татарове...*». А от у 1654 р. українські послы М. Богаченко і Л. Пухальський в Криму відзначали як ображалися на українців за Переяславську раду татари та українські бранці: «Так від татар, як і від своїх *невільників* [ми] мали наругу і лайку: “Брат Москва, а наша не брат [!?””...» [33, 66].

Стосовно останньої проблеми у взаєминах між українцями й татарами багато про що говорить і наступний епізод. У 1680 р. Запорожжя вело переговори з ханським урядом про обмін полоненими. У листі І. Сірка до І. Самойловича докладно розповідається про обстановку, в якій вони відбувалися, а також про ще одну безрезультатну спробу хана дипломатичним шляхом підкорити собі Січ. 5 травня 1680 р. запорозька кошова старшина з частиною війська прибули з усіма полоненими татарами до Мічетної Каїри в районі Кінських вод. Тут була призначена зустріч з калгою та ханським візирем для обміну полоненими. 10 травня ханські правителі приїхали з великим почтом і численним військом. Вони заявили кошовій старшині, що прибули не для обміну полоненими, а для укладання мирного договору з Січчю. Представники Війська Запорозького на чолі з кошовим писарем заявили про згоду на перемир'я тільки на час обміну полоненими. На прийомі послів Запорожжя візир і калга запропонували Січі укласти союз, подібний до того, який був укладений у 1648 р. з Б. Хмельницьким, а також запропонували їй відокремитися від Росії. Послы «яснейшие им отказали», калга відпустив їх і обіцяв дати відповідь на пропозиції запорожців про обмін полоненими після наради «всего начальства крѣмского». У відповіді знову наполегливо пропонувалося союз з ханом і розрив з Росією. Калга і візир обіцяли запорожцям землі й угіддя, якщо вони погодяться, і погрожували виступом в разі неприйняття їхніх умов [3, 294 – 295].

Мало місце й людяне ставлення до «чорних татар» з козацького боку. Зокрема про це можна говорити, маючи на увазі той факт, що, коли

Іван Сірко здійснював свій відомий рейд по Кримському півострову, до нього в одному з поселень підійшла татарка з маленькими дітьми й почала скаржитися на те, що його козаки відібрали у неї корову, котра була єдиною, і запитала кошового чим же їй тепер годувати дітей. Натомість «Сірко відразу повернув увесь табун худоби того аулу й наказав аулу, коли не стане у корови цієї жінки молока, щоб вони всією общиною дітей її від своїх корів молоком годували, а на одягання їхнє дав матері декілька штук...» [9, 173 – 174]. Таким чином, навіть за екстремальних умов ритми нормального співжиття татар і українців не порушувалися, а навпаки, всупереч усім внутрішнім і зовнішнім колізіям, сприяли зростанню компліментарності сприйняття цих спільнот одна одною.

Ще однією стороною нормальних міжспільнотних взаємин слід визнати досить активну татарсько-українську торгівлю, як «офіційну», так і «степову». Вона сприяла до того ж зниженню етноконтактної напруги в межах обох етносоціальних спільнот. Торговельні відносини почали розвиватися ще в XIII ст. Як свідчать згадки деяких сучасників, наприклад, Г. Рубрука, купці приходять з українських земель до Криму, а звіти ходять купці на Русь; головні предмети експорту відповідно хутра й сіль [34, 90–91]. Усе більшого значення набуває сухопутний торговельний шлях на Перекоп. У першій половині XVI ст. він відомий як «дорога звyczajа з давних з вечних часов», «дорога стародавняя» з Перекопу на Черкаси та Київ. Так, і Михалон Литвин відзначав, що на Тавані стояв будинок мурований, званий Вітовтовою банею і купецька традиція пам'ятала, що там колись була давня митна комора Великого князівства Литовського [35, 51].

Торгівля сприяла й розширенню етногеографічної свідомості, а також подоланню упередженості в стосунках. Тому, коли в 1263 р. Судак (Сутдею) і Солхат навідало посольство єгипетського султана Бейбарса, то сучасник подій – араб – відзначав, що населення Солхата складалося в більшості з кипчаків, руських і алан [36, 38]. На Галицькій Русі зовсім не дивувалися тому, що сурожане теж оплакували князя Володимира Васильовича, котрого ховали в 1298 р. [37, 605]. На початку XV ст. є відомості, що саме татарські купці поширювали східноєвропейські, а отже, й руські товари по всій передній Азії [16, VI, 5], а з огляду на значну кількість торгових колоній у Києві на цьому етапі, можна припустити, що тут було й чимало татарських купців.

Динаміка торговельних операцій не зменшилася й внаслідок «менглігерєєвого погрому» кінця XV ст. До нас дійшли орендні контракти мит на подніпровсько-перекопському шляху з цих часів [38, 10–13]. На думку М. Грушевського, «і по Менглі-гераєвих погромах Київ, хоч і потерпів в своїй торгівлі, все таки задержав ся на позиції одного з головніших торгів, чи ліпше сказати – торговельних стацій, бо торгівля ся в переважній масі транзитна: київська дорога при всіх недогодах зiставався ще найбільш безпечною для східних товарів, і сюдою ішли товари в московські, білоруські і литовські землі, і навіть для балтійського експорту» [16, VI, 13].

Важливу роль у цій торгівлі відігравали й південні (порубіжні) міста Київщини тих часів – Черкаси та Канів. Величезні каравани, «вантажени шовком, ладаном, шафраном та іншими прянощами, рухалися з Криму через Перекоп на Черкаси чи Канів, де товари перевантажувалися на судна і таким чином сягали Києва» [39, 60]. Особливість же саме цього регіону змушувала урядові кола надавати йому широкі привілеї на торгівлю: «...мы бачачы, иж они суть люди украинные, прыказуем..., ажбы есте от товаров.. мыта нигде в них ни от чого не брали...» [40, 150].

Зі свого боку це безсумнівно мало вплив і на розвиток козацько-татарської торгівлі, котра встановлювалася в межичасі протистоянь. Як правило, запорожці не дуже охоче самі займалися господарюванням зі зрозумілих причин, які зумовлювалися військовим трибом життя. Тому збіжжя й решту необхідних товарів потрібно було купувати (а гроші в них, як знаємо, таки час від часу водилися) за кордонами Січі. Характерно, що татари досить дешево продавали їм сіль, причому в такій кількості, що вистачало й для реекспорту в ту ж Польщу чи Московію. В цій галузі козаки взагалі були монополістами та спадкоємцями давнього транзиту «з варяг у греки». Адже лише через Запорожжя проходив єдиний більш-менш безпечний шлях на південь. Цим шляхом, що йшов через Січ на Таванський перевіз, у пониззя Дніпра, а потім на Перекоп рухалися торгові ватаги, які везли в Крим, а також на Запоріжжя хліб, а з Криму – сіль [41, 22].

Відомо також, що в мирні періоди козаки користувалися добросусідськими дозволами ханів рибалити в чорноморських лиманах. У свою чергу, як ми пам'ятаємо, козаки надавали татарам право кочувань і випасів на українських землях. Більше того від середини XVI ст. «маємо ближші звістки про довіз солі з Качибєю: “соляники” приходили туди з Києва і Луцька, і за платою “стародавнього мита” мали свобідно набирати сіль: *кримський хан відповідає за їх безпечність* і забезпечує їм “сторожу людей наших”, тільки козакам не ручить безпечности...» [16, VI, 19].

Зокрема й під час перемир'я 1676 р., як свідчать джерела, поживалися торгівля запорожців із Кримом та мешканцями турецьких фортець у пониззях Дніпра: «И турецкие де люди с ними Запорожцы меж себя съезжаютца и торги всякими торгуют поволною торговлею». Для запорожців важливе значення мало також і те, що вони могли «волно итти на промыслы к морю и по рекам для соли и для рыбные ловли». При цьому козацька рада зробила наступний висновок: «Естли би, они, кошевой и все войско низовое, с ханом перемирья не учинили, и войско б де померло голодом» [3, 282].

Характерним, слідом за Я. Дашкевичем, потрібно визнати й те, що торговельні каравани зі Сходу приходили на Україну постійно, незалежно від воєнних дій [5, 41]. Цікавим і водночас закономірним фактом є також те, що й у XVIII ст. продовжує існувати «одна степная ярмонка, на которую собираются многие Азиятские и Европейские народы и племена с своими товарами» [9, 198]. Багато про що говорить і не менш закономірний

«Договір між турецьким цісарем і Військом Запорозьким та народом руським про торгівлю на Чорному морі, яким він має бути» часів гетьмана Б. Хмельницького [42, 165 – 167]. Зокрема, на думку М. Алекберлі, цей договір Хмельницького з султаном підписаний у 1650 р. і надавав він козакам (українцям) таку свободу плавання й торгівлі на Чорному морі, якої Росія домоглася лише в 1773 р. за Кючук-Кайнарджийським трактатом [2, 98].

Таким чином, мирне співжиття української та кримськотатарської спільнот було буденною справою на Великому Кордоні. Причому, як ми бачили, механізм нормальних відносин функціонував без інструкцій, директив, мирних пактів, а включався органічно, що свідчить про його чітку відпрацьованість у цьому регіоні. Взаємонеобхідність спільнот як у геополітичному, так і економічному контекстах, змушувала обидві сторони йти на компроміс, який вів, з іншого боку, до переймання багатьох елементів із «центральної зони культури» обох типів цивілізацій, що контактували. Водночас тісний діалог і переплетення спільних інтересів України та Кримського ханства примушували їх спільно вирішувати свої геополітичні завдання, що виявилось, на нашу думку, найбільш яскраво у військово-політичних союзах українців і кримських татар, дослідження яких, як відзначалося вище, становить не менш цікаву і поки ще малоз'ясовану сторінку історії взаємин двох спільнот.

ЛІТЕРАТУРА

1. Галенко О.І. Лук та рушниця в лицарській символіці українського козацтва: парадокси козацької ідеології і проблема східного впливу // *Mediaevalia Ucrainica: ментальність та історія ідей.* – Т. V. – К., 1998.
2. Алекберлі М.А. Борьба украинского народа против турецко-татарской агрессии во второй половине XVI – первой половине XVII веков. – Саратов, 1961.
3. Апанович О.М. Запорізька Січ у боротьбі проти турецько-татарської агресії (50 – 70-і роки XVII ст.). – К., 1961.
4. Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов. – Т. 3. – К., 1898.
5. Дашкевич Я. Україна на межі між Сходом і Заходом (XIV – XVIII ст.) // *Записки Наукового товариства ім. Т.Шевченка.* – Львів, 1991. – Т. ССХХІІ.
6. Черкас Б.В. Воєнна кампанія Великого князівства Литовського та Корони Польської 1524 р. на українських землях // *Україна в Центрально-Східній Європі.* – Вип. 2. – К., 2002.
7. Леп'яво С.А. Князь Михайло Вишневецький, староста черкаський, канівський і любецький, перший «найвищий справця» козацького реєстру // *Історія України.* – 1999. – № 43.
8. Станіславський В.В. Запорізька Січ і Кримське ханство: по дві сторони Великого кордону // *Українська козацька держава: Витоки та шляхи історичного розвитку: Матеріали П'ятих Всеукраїнських історичних читань* – К.; Черкаси, 1995.
9. *История Русов или Малой России.* – М., 1846.
10. Яковенко Н.М. *Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст.* – К., 1997.
11. Гумилев Л.Н. *От Руси до России: Очерки этнической истории.* – СПб., 2002.

12. Бубенок О. Етнічний склад осілого населення причорноморських степів наприкінці Х – на початку ХІІІ ст. // Україна в Центрально-Східній Європі. – Вип. 2. – К., 2002.
13. Момрик А. Кавказька діаспора в Україні. – <http://ames.kiev.ua>.
14. Горленко В.Ф. Об этнониме черкасы в отечественной науке конца ХVІІІ – первой половине ХІХ в. // Советская этнография. – 1982. – № 3.
15. Возгрин В.Е. Исторические судьбы крымских татар. – М., 1992.
16. Грушевський М.С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – К., 1991 – 1998.
17. Черкас Б.В. Остафій Дашкович – черкаський і канівський староста ХVІ ст. // Український історичний журнал (Далі – УІЖ). – 2002. – № 1.
18. Книга посольская Метрики Великого Княжества Литовского / Изд. М.Оболенским и др. – М., 1843. – Т. 1.
19. Мицик Ю.А. Регести з документів «татарського відділу» Архіву коронного в Варшаві (кінець ХVІ – ХVІІ ст.) // Україна в Центрально-Східній Європі. – Вип. 2. – К., 2002.
20. Драгоманов М.П. Про українських козаків, татар та турків // Драгоманов М.П. Вибране (...мії задум зложити очерк історії цивілізації на Україні). – К., 1991.
21. Марков Г.Е. Из истории изучения номадизма в отечественной литературе: вопросы теории // Восток. – 1998. – № 6.
22. Залізник Л. Від склавинів до української нації. – К., 2004.
23. Оглоблин О. Договір Петра Іваненка (Петрика) з Кримом 1692 року [Передрук статті з «Ювілейного збірника на пошану акад. Д.І.Багалія», К., 1927.] // Київська старовина. – 1994. – № 6.
24. Кулиш П.А. История воссоединения Руси. – СПб., 1874. – Т. 1.
25. Довнар-Запольский М.Ф. Украинские староства в первой половине ХVІ в. – К., 1908.
26. Шерер Жан-Бенуа. Літопис Малоросії, або Історія козаків-запорожців та козаків України, або Малоросії / Пер. з фр. – К., 1994.
27. Любавский М. Обзор истории русской колонизации с древнейших времён и до ХХ века. – М., 1996.
28. Полное собрание русских летописей (Далі – ПСРЛ). – Т. 13. – М., 1965.
29. Гизер С.Н. Кочевое и оседлое население Украинского Причерноморья в ХVІІ в. // Національні та етносотціальні процеси в Україні: Матеріали Другої Всеукраїнської науково-практичної конференції. – Чернівці, 1997.
30. Яковенко Н.М. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні ХVІ – ХVІІ ст. – К., 2002.
31. Острозький літописець // Бевзо О.А. Львівський літопис і острозький літописець. – К., 1971.
32. Османская империя в первой четверти ХVІІ в.: Сб. док. и мат. – М., 1984.
33. Мыщык Ю.А. Анализ архивных источников по истории Освободительной войны украинского народа 1648 – 1654 годов. – Днепропетровск, 1988.
34. Рубрук Гильом де. Путешествие в восточные страны. – М., 1957.
35. Литвин Михалон. О нравах татар, литовцев и москвитян // Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. – Вип. 1. – К., 1890.
36. Тизенгаузен В.Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. – Т. 1. – СПб., 1884.
37. Ипатьевская летопись // ПСРЛ. – Т. 1.

38. Бершадский С. Документы и регесты к истории литовских евреев. – СПб., 1882. – Т. 1.
39. Єфименко О. Історія України та її народу. – К., 1992.
40. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией. – Т. 2. – СПб., 1865.
41. Львов Л. Отношения между Запорожской Сечью и Крымом. – Одесса, 1888.
42. Сергійчук В.І. Іменем Війська Запорізького: Українське козацтво в міжнародних відносинах XVI – середини XVII ст. – К., 1991.

K. V. Ivangorodsky. Dynamics of Peaceful Relations between Ukrainian communities and Crimean khanate in the 16th – 17th centuries.

The article focuses on the analysis of the peaceful relations dynamics of the ethnosocial communities in Ukraine and Crimean khanate in the 16th – 17th centuries. The article reveals factors of geopolitical and economic necessity of peaceful coexistence of Ukrainians and Crimean Tatars within the framework of the Great Border.

Ю. М. Михайлюк

**ЕТНОСОЦІАЛЬНИЙ СКЛАД МІСЬКИХ ГРОМАД
ЧЕРКАС І КАНЕВА У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVI СТОЛІТТЯ**

Українські міста порубіжжя зі степом у литовську добу, особливо у першій половині XVI ст., являли собою не лише центри розвитку ремесла, торгівлі, а й були осередками державно-політичного життя, активними рушіями степової колонізації. Насамперед це стосується Черкас і Канева. На особливості розвитку цих міст суттєвий вплив мав склад їхнього населення. Зважаючи на вкрай поверхове висвітлення цієї проблеми в науковій літературі, доцільним вбачається з'ясувати кількісні, соціальні та етнічні показники громад Черкас і Канева в означений період.

За кількісними показниками населення Черкаси й Канів входили до категорії середніх міст (з чисельністю від 200 до 700 будинків) [1, 22]. На 1552 р. у них налічувалося відповідно 262 і 221 будинки [2, 87-89, 103-105]. Якщо виходити з розрахунку, що одна міщанська сім'я складалася в середньому з шести членів [1, 22], то на той момент у Черкасах мешкало близько 1570 жителів (разом з драбами, служебниками та козаками – близько 2040), а в Каневі – близько 1330 жителів. У числі мешканців міст варто назвати представників таких соціальних категорій населення, як князі, бояри, зем'яни, міщани господарські, міщани городові (замкові), міщани зем'янські, слуги городові (замкові), драби, служебники старости, “прихожі” козаки а також козаки, що постійно мешкають у Черкасах і Каневі. За матеріалами описів замків обох міст 1552 р. [2, 87-89, 103-105] соціальний та кількісний склад їх жителів був таким: